

PRZEMYSŁAW KUBIAK

Uniwersytet Łódzki

## KARA ZESŁANIA NA PRZYMUSOWE PRACE W KOPALNI (‘DAMNATIO AD METALLA’) W PRAWIE RZYMSKIM

Rzymskie prawo karne już od dłuższego czasu cieszy się zainteresowaniem pośród badaczy antyku. Nigdy nie był to nakład intelektualny porównywalny do uwagi poświęconej zagadnieniom prawa prywatnego, niemniej niektórzy romanisci niestrudzenie przybliżają ten aspekt rzymskiej spuścizny prawnej. Przykładem tego może być choćby niedawna publikacja prof. Macieja Jońcy, *Rzymskie prawo karne*, mająca stanowić pierwsze pełne i kompleksowe kompendium wiedzy o tej gałęzi prawa, czy też jego *Leksykon*<sup>1</sup>. Lektura tych pozycji prowokuje do wielu przemyśleń i refleksji, za co należy podziękować Panu Profesorowi. Pośród nich jest obserwacja dotycząca jednej z powszechnie stosowanych kar w antycznym Rzymie, a mianowicie tytułowej *ad metalla*. Otóż sankcja ta pomimo swego znaczenia i roli, jaką pełniła w rzymskim wymiarze sprawiedliwości, nie doczekała się w polskiej literaturze gruntownego opisu ani analizy<sup>2</sup>. W szczególności godna uwagi wydaje się próba usta-

---

<sup>1</sup> M. JOŃCA, *Rzymskie prawo karne. Instytucje*, Lublin 2021; IDEM, *Leksykon rzymskiego prawa karnego. Podstawowe pojęcia*, Warszawa 2021.

<sup>2</sup> Choć poświęca jej trochę uwagi M. JOŃCA, *Przestępstwo znieważenia grobu w rzymskim prawie karnym*, Lublin 2013, s. 301-308. Odmiennie zagraniczni autorzy, u których kara ta cieszy się zainteresowaniem już od czasów T. MOMMSEN, *Römisches Strafrecht*, Gottingen 1999, s. 949-952. Zob. literatura podana w A. CHERCHI, *Riflessioni sulla condizione giuridica delle ‘metallariae’ nel tardo impero. A proposito di C. 11.7(6).7*, «Annali del seminario giuridico della università di palermo» 59/2016, s. 211 przyp. 1 i 4, oraz T. BEGGIO, *Note in tema di condanna ad tempus nelle damnationes ad metalla*,

lenia, czemu akurat ta kara zyskała taką pozycję, że jawi się w świetle zachowanych źródeł jako podstawowa sankcja karna stosowana względem *humiliores* w okresie cesarstwa.

#### POCZĄTKI STOSOWANIA KARY AD METALLA

Kara ta nie była znana w republice<sup>3</sup>. Milczą na jej temat jakiegokolwiek źródła. Pierwsza wzmianka o niej pojawia się u Swetoniusza, który opisując szaleństwo Kaliguli, zaznaczył, że wielu dobrze urodzonych obywateli najpierw napiętnował, a później zesłał do kopalni kruszców<sup>4</sup>. Kolejne nawiązanie pojawia się w liście Pliniusza Młodszeo do cesarza Trajana relacjonującego rozprawę, która miała miejsce najprawdopodobniej wcześniej, bo około 84 r. n.e., w której to niejaki Flawiusz Archippus, filozof, został również skazany do kopalni<sup>5</sup>.

W *Digestach* zachowało się więcej fragmentów poświadczających zastosowanie tej kary w czasach Hadriana czy Antonina Piusa<sup>6</sup>. Okres panowania tych cesarzy zatem należałoby uznać za początki wprowadzania jej do rzymskiego wymiaru sprawiedliwości, wyżej opisane przypadki miały bowiem raczej charakter incydentalny lub, jak kwituje je M. Jońca: „postrzegać (je) należy jednak w kategoriach skandalicznych

---

«Annali del seminario giuridico della Università di Palermo» 60/2017, s. 17-42. Najobszerniejsza analiza tej kary, zob. F. SALERNO, *'Ad metalla': aspetti giuridici del lavoro in miniera*, Napoli 2003.

<sup>3</sup> Zob. M. JOŃCA, *Przestępstwo...*, s. 302. Już w tym czasie jednak pojawia się ona w świecie hellenistycznym, być może więc w jakimś stopniu stanowiły one inspirację dla Rzymian, zob. F. MILLAR, *Condemnation to Hard Labour in the Roman Empire, from the Julio-Claudians to Constantine*, «Papers of the British School at Rome» 52/1984, s. 137.

<sup>4</sup> Suet., *Gai.* 27,2.

<sup>5</sup> Plin., *Epist.* 10,53,3. Zob. też Plin., *Epist.* 2,11,8. Zob. A. DĘBIŃSKI, M. JOŃCA, I. LERACZYK, A. ŁUKA, *Pliniusz Młodszy. Korespondencja z cesarzem Trajanem. Komentarz*, Lublin 2017, s. 254,

<sup>6</sup> Np. odwołania do reskryptów Hadriana w D. 47,14,1,3 i D. 48,19,28,14 czy też Antonina Piusa w D. 29,2,25,3, D. 34,8,3pr. i D. 49,14,12.

ekscesów”<sup>7</sup>. Wskazuje na to również to, że obaj cesarze przy okazji prowadzenia swojej działalności reskryptowej wydają się jeszcze wyjaśniać podstawowe niejasności dotyczące wymiaru i sposobu wykonania tej kary, takie jak kwestie popadnięcia w niewolę na skutek jej orzeczenia, okres zesłania czy też skutki prawne zbiegostwa<sup>8</sup>. Dość szybko też, bo już właśnie w II w., *ad metalla* staje się, obok rzucenia dzikim zwierzętom na pożarcie (*damnatio ad bestias*)<sup>9</sup>, jednym z głównych narzędzi prześladowania chrześcijan, o czym informuje choćby Tertulian albo Laktancjusz<sup>10</sup>.

W literaturze dość powszechnie również przyjęto, że kara ta pojawiła się w okresie pryncypatu i to głównie w ramach oraz dzięki rozwijającemu się postępowaniu *extra ordinem*, które ze swej istoty umożliwiało sędziom wyjście poza ustawowo przewidziane sankcje wymierzane przez *quaestiones perpetuae*<sup>11</sup>. To z pewnością jeden z katalizatorów późniejszej powszechności stosowania *ad metalla*. Źródła prawne ukazują, że od III w. kara ta jest już nieodłącznym elementem sprawowania wymiaru sprawiedliwości. O jej fundamentalnej roli świadczyć może drobny, choć wiele mówiący fakt, że Konstantyn Wielki, zakazując skazywania przestępców do szkół gladiatorских, w zamian nakazał zsyłać ich właśnie do kopalni<sup>12</sup>. Liczne wzmianki na jej temat, zarówno w pismach jurystów, jak i konstytucjach cesarskich, wyraźnie wskazują,

---

<sup>7</sup> M. JOŃCA, *Przestępstwo...*, s. 302.

<sup>8</sup> Zob. fragmenty cytowane w przyp. 6.

<sup>9</sup> Na jej temat zob. P. KUBIAK, *Damnatio ad bestias' i inne kary wykonywane na arenie w antycznym Rzymie*, Łódź 2014.

<sup>10</sup> Tert., *Apol.* 12,4 oraz Lact., *De mort. persec.* 22,2. Analiza tego zjawiska zob. M. GUSTAFSON, *Condemnation to the Mines in Later Roman Empire*, «The Harvard Theological Review» 87,4/1994, s. 421-433, oraz powołany przez niego J.G. DAVIES, *Condemnation to the Mines: A Neglected Chapter in the History of the Persecutions*, «Historical Journal» 6/1958, s. 99-107.

<sup>11</sup> Tak choćby F. SALERNO, *op. cit.*, s. 37 i cytowani tam autorzy.

<sup>12</sup> CTh. 15,12,1 i C. 11,44,1. Wpływu na to miało z pewnością również podobieństwo tej kary do *damnatio ad ludum*, o czym dalej. Analiza tej konstytucji zob. P. KUBIAK, *op. cit.*, s. 57. Warto dodać, że chodziło wyłącznie o karę zesłania do szkoły gladiatorskiej. Zarówno same igrzyska, jak i egzekucje skazanych *ad bestias* nadal stanowiły nieodłączny element publicznego życia Rzymian.

że była ona często stosowana w okresie dominatu z pewnością aż do czasów ustawodawstwa Justyniana.

#### MIEJSCE *AD METALLA* W SYSTEMIE KAR STOSOWANYCH W STAROŻYTNYM RZYMIE

Warto wspomnieć o dwóch próbach usystematyzowania katalogu rzymskich kar, w szczególności ze względu na wyraźne nawiązania do analizowanej *ad metalla*. Pierwszą podjął Kallistratus, który w dość nietypowy dla jurystów klasycznych sposób przedstawił pełen wachlarz kar głównych stosowanych w ramach postępowania kognicyjnego<sup>13</sup>.

D. 48,19,28 (Call. 6 *de cogn.*): *Capitalium poenarum fere isti gradus sunt. Summum supplicium esse videtur ad furcam damnatio. Item vivi crematio: quod quamquam summi supplicii appellatione merito contineretur, tamen eo, quod postea id genus poenae adinventum est, posterius primo visum est. Item capitis amputatio. Deinde proxima morti poena metalli coercitio. Post deinde in insulam deportatio.*

Po wyliczeniu sposobów wykonania kary śmierci, do których zaliczył ścięcie głowy, powieszenie oraz spalenie żywcem, Kallistratus wymienia karę zesłania do kopalni jako najbardziej zbliżoną do wyżej wymienionych. Ta wypowiedziana niejako mimochodem uwaga sugeruje wiele na temat skutków jej wymierzenia i warunków, w jakich pracowali skazańcy. Dobrze oddaje też to fakt, że co do zasady kara śmierci stanowiła zalecany wybór sędziego w przypadkach, gdy miało dojść do zaostrzenia wymiaru kary podstawowej (w postaci *ad metalla*) na skutek takich okoliczności popełnienia czynu, jak dokonanie przestępstwa wielokrotnie, w porze nocnej, z bronią w rękę, czy też względem szczególnego

---

<sup>13</sup> Zob. T. BEGGIO, *op. cit.*, s. 22-24, oraz M. JOŃCA, *Rzymskie...*, s. 170. Kara główna obejmowała nie tylko karę śmierci, lecz także kary skutkujące utratą wolności czy też obywatelstwa, czyli powodujące zmianę *caput* osoby.

przedmiotu lub osoby<sup>14</sup>. Śmiercią skutkowałą też ucieczka z kopalni<sup>15</sup>. Ze względu na poważne skutki orzeczenia tej kary, uprawnienie do jej zastosowania, podobnie jak *ius gladii*, czyli skazania na śmierć, zarezerwowane było dla dzierżycieli najwyższych stanowisk w strukturach rzymskiego wymiaru sprawiedliwości<sup>16</sup>.

Warto zwrócić uwagę, że jako następną tuż po zesłaniu do kopalni wybitny jurysta wymienił *deportatio*, a więc karę wygnania połączonego z pozbawieniem praw obywatelskich skazańca. Jest to o tyle symptomatyczne, że liczne źródła prawne w przypadku popełnienia tego samego przestępstwa przewidują dychotomię kary przymusowych robót w kopalni dla *humiliores* oraz właśnie wygnania (w postaci *relegatio* albo *deportatio*) dla *honestiores*<sup>17</sup>. W pewnym sensie więc były one równorzędne, choć nie w sensie dolegliwości lub skutków prawnych dla skazanego, ale zarazem też komplementarne względem siebie. Odzwierciedlały bowiem tak charakterystyczny dla prawa karnego okresu cesarstwa podział społeczny *humiliores-honestiores* stanowiący główną przesłankę braną przez sędziego przy wymiarze kary<sup>18</sup>.

Podobną gradację kar przedstawił autor drugiej próby ich systematyzacji, którą odnaleźć można w *Sentenciach Paulusa*.

PS. 5,17,2: *Summa supplicia sunt crux crematio decollatio: medium autem delictorum poenae sunt metallum ludus deportatio: minima relegatio exilium opus publicum vincula. Sane qui ad gladium dantur, intra annum consumendi sunt.*

<sup>14</sup> Na przykład w razie okradania zwłok (D. 47,12,3,7), kradzieży bydła (D. 47,14,1pr.), świętokradztwa (D. 48,13,7) czy rabunku (D. 48,19,28,10).

<sup>15</sup> Zob. analizowany dalej reskrypt Hadriana w D. 48,19,28,14.

<sup>16</sup> Na przykład namiestnika prowincji lub prefekta miasta, zob. D. 1,18,6,8, D. 48,19,8,5.

<sup>17</sup> M. JOŃCA, *Rzymskie...*, s. 143. Zob. np. Coll. 11,8,3 *Quamquam autem Hadrianus metalli poenam temporari vel etiam gladii praestituerit, attamen qui honestiore loco nati sunt non debent ad hanc poenam pertinere, sed aut relegandi erunt aut removendi ordine*. Ześlanie do kopalni wymierzano więc wolnym oraz niewolnikom, zob. C. 9,47,11.

<sup>18</sup> Zob. D. 48,19,10pr., D. 48,19,9,11, D. 49,18,3, D. 50,2,2,2. Na ten temat zob. R. RILLINGER, 'Humiliores-honestiores'. *Zu einer sozialen Dichotomie im Strafrecht der römischen Kaiserzeit*, München 1988. Por. P. KUBIAK, *op. cit.*, s. 153-158; M. JOŃCA, *Rzymskie...*, s. 34-35.

W tym wypadku również po przedstawieniu podstawowych form wykonania kary śmierci, takich jak ukrzyżowanie<sup>19</sup>, spalenie żywcem i ścięcie, wskazuje on na sankcje karne stosowane w przypadku przestępstw średniej wagi, czyli zesłanie do kopalni, do szkoły gladiatorskiej oraz wspomniane wyżej wygnanie<sup>20</sup>. Fragment ten powtarza niemal dosłownie propozycję Kallistratusa, z dużym prawdopodobieństwem można więc przyjąć, że wyliczenie to obejmowało faktycznie stosowane w tym okresie kary<sup>21</sup>. Analiza pozostałych źródeł prawnych z okresu cesarstwa również potwierdza, że w przypadkach najpoważniejszych osoba z niższych warstw społecznych skazywana była najczęściej na rzucenie dzikim zwierzętom na pożarcie<sup>22</sup>, ukrzyżowanie (powieszenie) lub spalenie, a w lżejszych – zesłanie do kopalni<sup>23</sup>.

---

<sup>19</sup> Zob. P. KUBIAK, *op. cit.*, s. 62 przyp. 164. Ukrzyżowanie (*crux*) z przyczyn religijnych zostało zniesione przez Konstantyna Wielkiego i zastąpione powieszeniem (*furca*). Z tego względu na skutek interpolacji w *Digestach* mowa jest już wyłącznie o powieszeniu.

<sup>20</sup> W postaci *deportatio* i *relegatio*, jako że nie pozbawiała praw obywatelskich, zaliczona została do kar wymierzanych w najłżejszych przypadkach.

<sup>21</sup> Nawet Laktancjusz w swoim paszkwilu *De mortibus persecutorum* podaje podobny katalog kar, pisząc o ukrzyżowaniu i spaleniu żywcem, a jednocześnie zesłaniu na wyspę oraz do kopalni jako lżejszych karach; zob. Lact. *De mort. persec.* 22,2: *Nulla poena penes eum levis, non insulae, non carceres, non metalla, sed ignis, crux, ferae in illo erant cotidiana et facilia*.

<sup>22</sup> Trudno wyjaśnić brak *damnatio ad bestias* w analizowanych przekazach; zob. P. KUBIAK, *op. cit.*, s. 76. Tłumaczy się to czasem wyjątkowością tej kary, która silnie uzależniona była od istniejącej infrastruktury oraz organizacji igrzysk.

<sup>23</sup> Do listy przestępstw zagrożonych karą *in metallum* można zaliczyć: kradzież kruszcu z kopalni cesarskiej (D. 48,13,8,1), kradzież z cesarskiej kopalni lub mennicy (D. 48,19,38pr.), kradzież lub rabunek w łaźni (PS. 5,3,5), rabunek podczas katastrofy morskiej (D. 47,9,4,1), rabunek lub popełnienie kradzieży nocą (D. 47,17,1, D. 47,18,2, D. 48,19,28,10), niszczenie i rozbiórka grobli (D. 47,11,10), okradanie nieboszczyków (D. 47,12,3,7), bezczeszczenie grobowca (D. 47,12,11, PS. 1,21,5), różne formy oszustwa (D. 47,20,3,2, PS. 5,4,8), kradzież bydła (D. 47,14,1,3), lżejsza forma świętokradztwa (D. 48,13,7), porwanie (D. 48,15,7, Coll. 14,3,6), uwiedzenie panny (D. 48,19,38,3), podanie napoju na spędzenie płodu (D. 48,19,38,5, PS. 5,23,14), różnego rodzaju naruszenia czyjegoś testamentu (D. 48,19,38,7, PS. 5,25,1), ciężką zniewagę (PS. 5,4,22), zniszczenie znaków granicznych (PS. 5,22,2), spowodowanie śmierci na skutek bójki (PS. 5,23,4), podpalenie domu (Coll. 12,2,1), wyznawanie herezji (Coll.15,3,7).

## SKAZANIE DO KOPALNI A ZESŁANIE DO SZKOŁY GLADIATORSKIEJ

Katalog zawarty w *Sentencijs Paulusa* potwierdza tę samą rangę kar *metallum*, *ludus* i *deportatio*. Pozostałe źródła prawne również wskazują, że zesłanie do kopalni oraz do szkoły gladiatorskiej mogły być stosowane względem siebie zamiennie<sup>24</sup>. Nie tylko bowiem kary te odnosiły się do tych samych grup społecznych, wywołując jednakowe skutki prawne w postaci degradacji statusu skazańca do stanu niewolniczego, lecz były także zbliżone do siebie charakterem. W obu przypadkach bowiem dochodziło również do faktycznego pozbawienia wolności i przymusowego zesłania w konkretne miejsce z obowiązkiem wykonywania określonego zajęcia. Dodatkowo zarówno w kopalni na skutek trudów katorżniczej pracy w skrajnych dla organizmu człowieka warunkach, jak i podczas niebezpiecznego szkolenia w szkole gladiatorskiej lub już podczas walk na arenie mogło, być może nawet często, dojść do utraty życia skazańca<sup>25</sup>. Nie stanowiło to jednak głównego celu zastosowania tych sankcji. Nie były to formy kary śmierci, co podkreślali cytowani juryści, lecz ich istotą było powstanie niewoli oraz przymusowa praca.

Można doszukiwać się też ewentualnych różnic w dolegliwości obu kar dla zesłanych<sup>26</sup>. Główną z pewnością był okres zesłania. Co do zasady bowiem skazany do kopalni tam kończył swój żywot, w przeciwieństwie do zesłanego do szkoły gladiatorskiej, który mógł żywić nadzieję nawet na nieodległe w czasie uniknięcie dalszego odbywania kary, bo już po upływie pięciu lat w przypadku zadowolających publikę występów na

---

<sup>24</sup> Tak też M. JOŃCA, *Leksykon...*, s. 92. Zob. np. C.Th. 9,40,2 *Si quis in ludum fuerit vel in metallum pro criminum deprehensorum qualitate damnatus...*; PS. 5,23,4 (Coll. 1,7,2): *...ideo humiliores in ludum aut in metallum damnantur, honestiores dimidia parte bonorum multati relegantur*.

<sup>25</sup> Przyjąć można, że w niektórych kopalniach skazani dosyć szybko tracili życie. Zob. Lucr., *De nat. reor.* 6,815. Podobnie sugeruje Atanazy w *Hist. arian.* 60, że niektórych spotykała śmierć już po kilku dniach pobytu w kopalni, w szczególności w niesławnej kopalni w Phaeno. Wydzwięk tego fragmentu ma jednak raczej charakter retoryczny; zob. krytyczna analiza M. GUSTAFSON, *op. cit.*, s. 424-425.

<sup>26</sup> Zob. M. JOŃCA, *Leksykon...*, s. 92, powołując się na dość trudny w interpretacji reskrypt Hadriana, który wydaje się sugerować taką gradację; zob. Coll. 11,7,3. Por. P. KUBIAK, *op. cit.*, s. 129 przyp. 358.

arenie<sup>27</sup>. Można się domyślać również, że był inaczej traktowany niż przestępca w kopalni ze względu na specyfikę kary *in ludum*, miał bowiem dobrze się prezentować podczas pojedynków i zachwycać siłą, zręcznością i odwagą. Zapewne te jego cechy brane były pod uwagę już na wczesnym etapie decyzyjnym przez sędziego mającego dokonać wyboru między kopalnią a szkołą gladiatorów. Nie każdy bowiem zapewne nadawał się do tego, by przyuczać go do dość trudnej sztuki fechtunku i współtworzyć widowisko cenione w całym imperium rzymskim. Sugestie badaczy zajmujących się szkołami obejmują również najrozmaitsze formy troski o ciało i ducha walczących, wliczając w to nawet usługi masażystów<sup>28</sup>. Taka była zapewne reguła, nie należy jednak zapominać, że w praktyce o dolegliwości obu kar decydowały względy praktyczne i warunki panujące w konkretnej kopalni czy szkole gladiatorów.

Z pewnością ich skutkiem była wymierna korzyść ekonomiczna i społeczna, ale przede wszystkim też realizacja założonych celów polityki karnej w postaci prewencji ogólnej i indywidualnej. W obu bowiem przypadkach skazany był skutecznie odseparowany od reszty społeczeństwa, a przemawiający do wyobraźni przykład, jaki dawał, stanowił wystarczającą przestrożę dla pozostałych, by nie kroczyć jego ścieżką nieprawości. Ze względu na te podobieństwa właśnie, jak wyżej zaznaczono, Konstantyn Wielki, odstępując od stosowania kary *in ludum*, zamienił ją na *ad metalla*. O wyborze jednej bądź drugiej decydowały względy faktyczne, jak cechy osobowościowe oskarżonego czy też obecność kopalni w danym rejonie lub zbliżające się igrzyska. W obu przypadkach też, w razie doraźnych potrzeb, skazani mogli być transportowani do innych prowincji<sup>29</sup>.

---

<sup>27</sup> Zob. Coll. 11,7,4. Por. P. KUBIAK, *op. cit.*, s. 121-122.

<sup>28</sup> Podsumowanie ustaleń w tym zakresie, *ibidem*, s. 125-126.

<sup>29</sup> Np. D. 48,19,84. Przegląd lokalizacji kopalni w świecie rzymskim; zob. M. JOŃCA, *Przestępstwo...*, s. 303-304.



SKUTKI PRAWNE KARY AD METALLA ORAZ WARUNKI JEJ  
ODBYWANIA

Umiejscowienie omawianej kary jako „najbliższej karze śmierci” wiązało się nie tylko z zagrażającymi życiu warunkami, w jakich przebywał skazaniec, o czym niżej, ale przede wszystkim z jego natychmiastową „śmiercią cywilną” w postaci popadnięcia w niewolę<sup>30</sup>. Tracił on więc nie tylko obywatelstwo, lecz także wolność. To tę wątpliwość początkowo wyjaśniali cesarze w swoich reskryptach<sup>31</sup>. Osoba skazana już z chwilą wydania wyroku stawała się niewolnikiem z powodu kary (*servus poenae*), traciła swój majątek oraz przechodziła na własność państwa<sup>32</sup>. W przypadku skazania niewolnika było to definitywne, jak zaznacza Ulpian, relacjonując reskrypt Karakalli, który jego zdaniem najśluszej stwierdził, że nawet gdy niewolnik zesłany do kopalni zostanie ulaskawiony, to nie wraca już do poprzedniego właściciela, ale pozostaje własnością skarbu państwa<sup>33</sup>.

Warunki, w jakich pracowali skazańcy, były bardzo surowe. Brak jest w źródłach obszernego ich opisu, jednostkowe przekazy tworzą jednak pewien spójny obraz. Z pewnością zesłani cierpieli różnego rodzaju dodatkowe kary cielesne lub tortury, w tym w szczególności chłostę, oraz nosili nieprzerwanie ciężkie kajdany lub łańcuchy<sup>34</sup>. Swoją pracę wykonywali pod czujnym okiem straży, którą co do zasady pełnili zapewne legioniści<sup>35</sup>. Lektura listów Cypriana sugeruje dodatkowo,

---

<sup>30</sup> Takim określeniem posłużył się M. JOŃCA, *Rzymskie...*, s. 169. Szczegółowa analiza statusu skazanych zob. F. SALERNO, *op. cit.*, s. 82-110. Zob. D. 48,19,8,4.

<sup>31</sup> D. 29,2,25,3, D. 34,8,3pr.

<sup>32</sup> Zob. D. 48,19,10,1. Na temat *servi poenae* zob. P. KUBIAK *op. cit.*, s. 133, przyp. 368 oraz podana tam literatura. Zdaniem niektórych ta kategoria niewolników stworzona została właśnie na potrzeby orzekania kary *ad metalla*; zob. T. BEGGIO, *op. cit.*, s. 38, powołując wcześniejszych autorów.

<sup>33</sup> D. 48,19,8,12. O losie osób wolnych decydowała ogólna reguła prawa rzymskiego, a więc ulaskawienie albo amnestia przywracały obywatela do pełni praw; tak M. JOŃCA, *Przestępstwo...*, s. 308. Zob. D. 50,4,3,2; PS 4,8,22.

<sup>34</sup> D. 49,14,12. Kajdany wspomina też D. 48,19,8,6.

<sup>35</sup> Taki wniosek F. MILLAR, *op. cit.*, s. 126-127, na podstawie justyniańskich przekazów dotyczących *custodia*, dodając, że uczyniono to ze szkodą dla obronności i siły wojskowej Rzymu.

że byli często bici kijami, głodzeni, trzymani nadzy i brudni w kompletnych ciemnościach i ohydnym smrodzie, często o toksycznym dla zdrowia charakterze<sup>36</sup>. Dodatkowych cierpień dostarczały do połowy wygolone głowy, niczym niechronione przed oddziaływaniem promieni słonecznych<sup>37</sup>. Źródłem codziennego bólu był trud związany z pracą w kopalni, która z natury swej oznaczała również ogromny wysiłek fizyczny wynikający z pokonywania nierówności terenu<sup>38</sup>. Na sam koniec dodać można jedynie wszelkie inne przypadkowe dolegliwości i zranienia, które w takich warunkach z pewnością szybko kończyły się śmiercią. Z tych właśnie względów wnosić można, że faktycznie śmiertelność pośród skazanych do kopalni mogła być znaczna<sup>39</sup>. Z pewnością jednak zależało to od warunków panujących w konkretnej kopalni. W innym przypadku pozbawiona sensu byłaby odpowiedź udzielona przez Antonina Piusa w swoim reskrypcie, a dotycząca zwolnienia z dalszego odbywania kary ze względu na wiek lub zły stan zdrowia skazanych, którzy odpracowali przynajmniej 10 lat w kopalni<sup>40</sup>. Wydaje się, że nie stanowiło odosobnionego przypadku zatem wykonywanie tych robót nawet przez tak długi okres.

---

<sup>36</sup> Cyp., *Epist.* 76-77. Na temat trujących wyziewów zob. uwaga Lucr., *De nat. reor.* 6.806-815.

<sup>37</sup> Był to element stygmatyzacji przestępców służący wyraźnemu odróżnianiu ich od pozostałych, tak jak i tatuowanie piętna na twarzach, któremu kres położyć chciał Konstantyn; zob. C.Th. 9,40,2, C. 9,47,17. Zabieg jego nie przyniósł jednak zamierzonego efektu; zob. M. JOŃCA, *Przestępstwo...*, s. 307.

<sup>38</sup> Dlatego właśnie odpowiadając na list Cypriana, biskupi piszą o „wygładzaniu gór kopalni”, Cyp. *Epist.* 77,3. Z tego względu wspominate czasem w źródłach amputacje należały do rzadkości, przeczą one bowiem samej idei zesłania do pracy przymusowej; zob. F. MILLAR, *op. cit.*, s. 140.

<sup>39</sup> Taki wniosek M. JOŃCA, *Przestępstwo...*, s. 305.

<sup>40</sup> Zob. D. 48,19,22.

## FORMY KARY AD METALLA

Termin *poena metalli* czy *ad metalla* może być mylący<sup>41</sup>. Wydaje się bowiem, że juryści rzymscy odróżniali trzy formy albo stopnie<sup>42</sup> zesłania do kopalni różniące się od siebie przede wszystkim skutkami prawnymi oraz warunkami jej odbywania<sup>43</sup>.

D. 48,19,8,6 (Ulp. 9 de off. procons.): *Inter eos autem, qui in metallum et eos, qui in opus metalli damnantur, differentia in vinculis tantum est, quod qui in metallum damnantur, gravioribus vinculis premuntur, qui in opus metalli, levioribus, quodque refugae ex opere metalli in metallum dantur, ex metallo gravius coercentur.*

Zgodnie z opinią Ulpiana skazani *in metallum* w odróżnieniu od zesłanych *in opus metalli* musieli nosić cięższe kajdany<sup>44</sup>. Dalszych konsekwencji można się jedynie domyślać, wydaje się jednak, że to właśnie ta pierwsza stanowiła najbardziej dotkliwą odmianę tej kary, którą Kallistratus umiejscowił najbliżej kary śmierci. Wskazuje na to dalsza uwaga Ulpiana, który dodał, że ucieczka skazanego na tę łagodniejszą (*in opus metalli*) skutkowałą zaostreniem warunków zesłania (*in metallum*), gdy tymczasem zbiegowie skazani na karę surowszą (*in metallum*) ryzykowali śmiercią<sup>45</sup>. Potwierdza to też Kallistratus w innej swojej opinii, o tyleż godnej uwagi, że wyraźnie zaznacza w niej, że jedyną różnicą

<sup>41</sup> Też z tego względu, że pod tym terminem nie kryły się wyłącznie kopalnie metali, ale wszelkiego rodzaju kopalnie, np. wapna, siarki czy soli, oraz kamieniołomy. Tak też F. MILLAR, *op. cit.*, s. 140. Por. S. DORE, *La damnatio ad metalla degli antichi cristiani: miniere o cave di pietra?*, «Archeo Arte» 1/2010, s. 77-84. Zob. np. D. 48,19,8,10. To zbiorcza nazwa zatem wszelkich postaci zesłania na przymusowe roboty.

<sup>42</sup> Tak np. F. SALERNO, *op. cit.*, s. 51, oraz A. CHERCHI, *op. cit.*, s. 221.

<sup>43</sup> Tak też F. MILLAR, *op. cit.*, s. 137; M. JOŃCA, *Przestępstwo...*, s. 304. Zob. np. D. 48,19,17pr. (Marc. 1 Inst.): *Sunt quidam servi poenae, ut sunt in metallum dati et in opus metalli...*, D. 48,19,8,4 (Ulp. 9 de off. procons.): *Est poena, quae adimat libertatem huiusmodi ut puta, si quis in metallum vel in opus metalli damnentur...*

<sup>44</sup> Trudno uchwycić omawiane różnice terminami polskimi, dlatego w tekście pozostaną określenia łacińskie.

<sup>45</sup> Lektura konstytucji Hadriana sugeruje, że byłaby to śmierć (*summo supplicio adficerentur*), zob. D. 48,19,28,14.

między tymi karami są właśnie skutki zbiegostwa<sup>46</sup>. Brak jest niestety innych źródeł, które przybliżyłyby dalej idące różnice w stosowaniu tych kar, w szczególności w zakresie warunków ich odbywania<sup>47</sup>.

Już wyraźniejsza w swej esencji była najłżejsza forma kary zesłania do kopalni, czyli *in ministerium metallicorum*<sup>48</sup>.

D. 48,19,8,8 (Ulp. 9 *de off. procons.*): *In ministerium metallicorum feminae in perpetuum vel ad tempus damnari solent. Simili modo et in salinas. Et si quidem in perpetuum fuerint damnatae, quasi servae poenae constituuntur: si vero ad tempus damnantur, retinent civitatem.*

Autorzy sugerują, że ta forma przymusowych prac sprowadzała się do pełnienia różnych, lżejszych służebnych prac w kopalni niezwiązanych bezpośrednio z wydobywaniem kruszcu czy surowca i z tego względu zarezerwowana była właśnie dla kobiet<sup>49</sup>. O jej odrębności od pozostałych świadczy też uwaga Ulpiana, że nie zawsze kara ta wiązała się z dożywotnim zesłaniem do kopalni. W razie skazania na pewien czas kobieta nie tylko zachowywała wolność, lecz także obywatelstwo.

#### OKRES ZESŁANIA A SKUTKI PRAWNE SKAZANIA *IN METALLUM*

Kwestia ta wymaga bliższej analizy. Ta pragmatyczna sugestia Ulpiana budzi bowiem wątpliwości i to z kilku powodów. *Ratio legis* jego sugestii jest nader uzasadnione, tymczasowe pozbawianie obywatelstwa oraz wolności wywołałoby bowiem zdecydowanie więcej problemów

<sup>46</sup> D. 50,13,5,3 (Call. 1 *de cogn.*): ... *vel cum plebeius in opus metalli vel in metallum datur: nihil enim refert, nec diversa poena est operis et metalli, nisi quod refugae operis non morte, sed poena metalli subiciuntur.*

<sup>47</sup> T. BEGGIO, *op. cit.*, s. 27, sugeruje, że skazani *in metallum* pracowali w ciemności, wydobywając surowiec, a *in opus metalli* w lżejszych warunkach zajmowali się tylko jego transportem.

<sup>48</sup> Choć kobiety również mogły być skazane w poważniejszych przypadkach na surowszą formę kary *in metallum*; zob. C. 9,47,9.

<sup>49</sup> Por. M. JOŃCA, *Przestępstwo...*, s. 307. Analiza statusu kobiet skazywanych do kopalni zob. A. CHERCHI, *op. cit.*, s. 209-239.

prawnych związanych z późniejszym przywróceniem stanu wolnego. Jednakże kara *in metallum* nie była co do zasady wymierzana na pewien okres, lecz, jak wyżej zaznaczono, miała charakter dożywotniego zesłania<sup>50</sup>. Reguła ta znana była już od czasu wydania reskryptu przez Hadriana.

D. 48,19,28,6 (Call. 6 *de cogn.*): *Divus Hadrianus in haec verba rescripsit: „in opus metalli ad tempus nemo damnari debet. Sed qui ad tempus damnatus est, etiamsi faciet metallicum opus, non in metallum damnatus esse intellegi debet: huius enim libertas manet, quamdiu etiam hi, qui in perpetuum opus damnantur”. Proinde et mulieres hoc modo damnatae liberos pariunt.*

Warto jednak zwrócić uwagę na dalszą część tej odpowiedzi. Cesarz bowiem dodaje, że jeśli jednak ktoś został skazany tylko na pewien okres do kopalni, to nie jest traktowany jako skazany *in metallum* i zachowuje wolność. Hadrian, akceptując takie wyjątki, przewidział więc możliwość orzekania tej kary na pewien czas. W tych sytuacjach jednak miała ona wywołać odmienny skutek prawny. Być może wyżej cytowany Ulpian odwołał się do tej samej myśli w swojej opinii tylko już w odniesieniu do *in ministerium metallicorum*. Podobnie o możliwości skazania na tymczasowe prace do kopalni pisze też Modestyn.

D. 48,19,23 (Modest. 8 *reg.*): *Sine praefinito tempore in metallum dato imperitia dantis decennii tempora praefinita videntur.*

Zalecenie tego jurysty wydaje się mieć przede wszystkim wymiar *in dubio pro reo*. Jeśli faktycznie sędzia pominął w wyroku dookreślenie dokładnego okresu zesłania do kopalni, to jurysta radzi w tym wypadku przyjąć termin dziesięcioletni. Taka interpretacja zmuszała sędziów do wyraźnego wskazywania w orzeczeniu chęci zastosowania najsurowszej postaci tej kary w formie dożywotniego zesłania *in metallum* wiążącego się z popadnięciem w niewolę<sup>51</sup>. Termin dziesięcioletni też

<sup>50</sup> Zob. T. BEGGIO, *op. cit.*, s. 24-26. Por. M. JOŃCA, *Przestępstwo...*, s. 304.

<sup>51</sup> Cesarze wyraźnie zaznaczali dożywotni charakter przewidzianej kary w swoich konstytucjach; zob. C. 1,11,8,1... *privatae vero condicionis vel plebeii constituti post cruciatus corporis operibus metallorum perpetuo deputabuntur exilio*; C. 2,14,1.2 ...*ut*

nie wydaje się przypadkowy. Mowa już była o nim w przypadku analizowanego reskryptu cesarza Piusa, dotyczącego zwolnienia z dalszego odbywania kary na skutek wieku lub stanu zdrowia. Mogło to nastąpić właśnie dopiero po upływie 10 lat przymusowych prac<sup>52</sup>. Wnioskując z jego odpowiedzi, można przyjąć więc, że okres ten był chyba najkrótszym orzekanym w wyrokach sądowych przewidujących *damnatio ad metalla*<sup>53</sup>.

Z zacytowanych źródeł wyłania się zatem pełen obraz kary *in metallum*. Co do zasady kara ta miała mieć charakter dożywotniego zesłania do kopalni skutkującego popadnięciem w niewolę, a jedynie w przypadku posługiwania skazanym w kopalni przez kobiety mógł to być krótszy okres. W takiej sytuacji degradacja statusu skazanej na pewien czas pozbawiona była sensu z punktu widzenia ekonomiki prawnej oraz trudności faktycznych, dlatego też zgodnie z sugestią Ulpiana zachowywała ona wolność, a niekiedy również obywatelstwo. W praktyce jednak zdarzały się sytuacje, że sędziowie wymierzali też surowsze formy kary *in metallum* na pewien czas<sup>54</sup>. Cesarze i juryści, wychodząc naprzeciw tym potrzebom, odnieśli się zatem też do takich wyroków i zastosowali podobne rozwiązanie jak w przypadku *in ministerium metallicorum*. To zapewne było przyczynkiem do powstania wątpliwości dotyczących statusu osób w ten sposób skazanych oraz kwestii ich wolności. Wydaje się zatem, że czynnikiem determinującym powstania niewoli na skutek skazania do kopalni nie był wymiar tej czy innej formy tej kary, lecz

---

*adfecti plumbo perpetuis metallorum suppliciiis deputentur; CTh. 16,5,40,7 ...actor vel procurator possessionis coercitus plumbo perpeti metallorum operi deputetur, conductor, si idoneus est, deportabitur; CTh. 8,5,17,1 ...si servus, metalli perpetua supplicia subeunda; CTh. 2,14,1 ...ut, affecti plumbo, perpetuis metallorum suppliciiis deputentur.*

<sup>52</sup> D. 48,19,22.

<sup>53</sup> W Kodeksie Teodozjańskim zachowała się konstytucja Konstancyntyna, w której skazuje on na dwuletnie zesłanie do kopalni za kwestionowanie wyroków sądowych; zob. CTh. 1,5,3. Orzeczenie to miało chyba raczej charakter wyjątkowy, co sugeruje też pominięcie go przez kompilatorów justyniańskich.

<sup>54</sup> Tak też M. JOŃCA, *Przestępstwo...*, s. 305, pisząc, że „zasada ta nie była bezwzględnie przestrzegana”. T. BEGGIO, *op. cit.*, s. 36, przypisuje to zjawisko narastającej woli wprowadzania gradacji kar.

okres, na jaki została orzeczona<sup>55</sup>. W przypadku dożywotniego zesłania skazaniec tracił wolność, a gdy kara została wymierzona na jakiś czas, pozostawał wolnym<sup>56</sup>.

## WNIOSKI

Specyfika kary *ad metallum* przywodzi na myśl kilka czynników determinujących jej relatywną powszechność w sądownictwie cesarskiego Rzymu. Z jednej strony na pierwszy plan wysuwają się przyczyny czyścio ekonomiczne. Od czasów nastania *pax romana* Rzym zmagał się z brakiem dopływu niewolników. Dzięki możliwości pozyskania ich na skutek degradacji statusu osób wolnych z niższych warstw społecznych w jakimś zakresie luka ta zostałaby uzupełniana<sup>57</sup>. Kopalnie co do zasady stanowiły własność państwa i tam prawie wyłącznie trafiali skazańcy, w nieprzerwany sposób zasilając niezbędną siłę roboczą<sup>58</sup>. Ciekawą obserwacją natomiast stanowi to, że skazańcy nie byli wykorzystywani w rolnictwie, skądinąd największej części rzymskiej gospodarki<sup>59</sup>. Wykorzystywanie ich w tym zakresie wydaje się ekonomicznie najtrafniejszym rozwiązaniem, z jakichś względów jednak Rzymianie powstrzymali się przed takim zabiegiem.

---

<sup>55</sup> Taki sam wniosek F. SALERNO, *op. cit.*, s. 53. Odmiennie jednak T. BEGGIO, *op. cit.*, s. 41.

<sup>56</sup> Por. D. 48,19,36 (Hermog. 1 *sent.*): *In metallum, sed et in ministerium metallorum damnati servi efficiuntur, sed poenae*. Możliwe jest jednak, że jurysta milcząco odniósł się jedynie do przypadków orzeczenia tej kary dożywotnio.

<sup>57</sup> F. MILLAR, *op. cit.*, s. 125 i n., wymienia ten powód, we wnioskach jednak odrzuca go jako o istotnym znaczeniu; *ibidem*, s. 133.

<sup>58</sup> M. JOŃCA, *Rzymskie...*, s. 169, pisze o swoistym gułagu. Istniały też kopalnie prywatne, mało prawdopodobne jest jednak, że trafiali tam skazańcy; *ibidem*, s. 142. Choć należy pamiętać, że skazani na karę *in ludum* również trafili czasem do szkół prywatnych, mogło więc też tak być w przypadku skazanych *in metallum*.

<sup>59</sup> F. MILLAR, *op. cit.*, s. 146, dochodzi do wniosku, że winę ponosiła rzymska mentalność: *The narrow contours of the deployment of convict labour thus represent a quite significant expression of the limits of 'economic' thinking in Imperial society.*

Kopalnie obok szkół gladiatorских stanowiły też receptę na brak więziennictwa w starożytnym Rzymie. Przez cały okres jego świetności istniał wyraźny opór, również w postaci bezpośrednich zakazów, względem utworzenia takiego systemu penitencjarnego<sup>60</sup>. Idea bezproduktywnego przetrzymywania więźniów na koszt państwa obca była rzymskiemu pragmatyzmowi, ale również zrozumieniu wizji prawa karnego, które miało służyć przede wszystkim przykładowemu ukaraniu przestępcy. Z drugiej strony jednak istniała realna potrzeba skutecznego odseparowania znacznej liczby przestępców od reszty społeczeństwa i kopalnie wręcz idealnie zaspokajały tę konieczność ze względu na swoje lokalizacje, infrastrukturę i specyfikę wykonywanych robót.

Obie powyższe refleksje nie wydają się jednak w pełni tłumaczyć fenomenu kary zesłania do kopalni. Można chyba dojść do wniosku, że to raczej nieprzerwane hołdowanie funkcji retributywnej stosowanych kar stanowiło główną przyczynę tak powszechnego jej wymierzania<sup>61</sup>. Jak wyżej zaznaczono, kara ta była źródłem wielu cierpień dla zesłanych, stanowiąc dla nich niekończącą się wręcz torturę. Idea zemsty i surowej odpłaty za uczynione zło natomiast stanowiły *leitmotiv* obecny w źródłach prawnych, pismach filozofów czy dziełach historyków przez cały okres świetności Rzymu. To był podstawowy cel, któremu wymiar sprawiedliwości miał służyć. Dodatkowo kary wymierzane *humiliores* zawsze wiązały się z jakąś formą publicznego spektaklu, którego celem było odhumanizowanie skazańca i jego poniżenie<sup>62</sup>. Temu służyły również różne formy stygmatyzacji przestępców, jak wspomniane wyżej golenie głowy czy tatuaże. Z tego względu właśnie również rzucenie dzikim zwierzętom dzieliło ten sam los co zesłanie do kopalni, w pełni

---

<sup>60</sup> Tak też F. MILLAR, *op. cit.*, s. 125. Oczywiście inne były realia życia, w szczególności w prowincjach w okresie cesarskim, gdzie czasem stosowano więzienie jako formę kary i to nawet dożywotniej. Zob. na przykład historię Donatusa, który przesiedział w więzieniu sześć lat; zob. Lact. *De mort. persec.* 35,1-2.

<sup>61</sup> F. MILLAR, *op. cit.*, s. 147: *In this context labour was seen, and used, as a form of violence to the body which was closely comparable to flogging, the cross or exposure to the beast.* Zob. M. JOŃCA, *Rzymskie...*, s. 179. Na temat funkcji kar w antycznym Rzymie zob. P. KUBIAK, *op. cit.*, s. 222 i n.

<sup>62</sup> Tak M. JOŃCA, *Rzymskie...*, s. 180.



spełniało bowiem te oczekiwania<sup>63</sup>. Obie kary w najwyższym stopniu odzwierciedlały mentalność obywateli rzymskich w zakresie pojmowania surowej, choć sprawiedliwej, kary oraz zaspokajały ukryte potrzeby społeczne, zapewniając poczucie zadośćuczynienia oraz bezpieczeństwa. W ten nurt właśnie wpisała się właśnie na wieki *damnatio ad metalla*.

#### KARA ZEŚLANIA NA PRZYMUSOWE PRACE W KOPALNI (‘DAMNATIO AD METALLA’) W PRAWIE RZYMSKIM

##### Streszczenie

Kara zesłania na przymusową pracę do kopalni (*damnatio ad metalla*) stanowiła jedną z podstawowych sankcji karnych wymierzanych osobom z niższych warstw społecznych oraz niewolnikom przez cały okres trwania cesarstwa rzymskiego. Analiza źródeł prawnych ukazuje, że była ona wymierzana w przypadku przestępstw średnio ciężkich na równi z zesłaniem do szkół gladiatorских, z którym to dzieliła wiele cech wspólnych, w tym przede wszystkim popadnięcie w niewolę skazanego. Była to kara najbliższa karze śmierci ze względu na warunki panujące w kopalniach, gdzie osadzeni cierpieli najróżniejsze dolegliwości i dodatkowe tortury podczas wykonywania nieludzkiej pracy. Istniały również łagodniejsze stopnie tej kary, które nie powodowały zmiany statusu na niewolny, w szczególności gdy orzekano je jedynie na pewien okres. O jej powszechnym stosowaniu decydowały nie tylko czynniki ekonomiczne czy społeczne, lecz także ideologiczne, związane z założeniami prowadzonej polityki karnej oraz pojmowaniem sprawiedliwości przez ówczesnych Rzymian.

#### BANISHMENT FOR FORCED LABOUR IN THE MINES (‘DAMNATIO AD METALLA’): A PENALTY IN ROMAN LAW

##### Summary

In the Roman Empire, banishment for forced labour in the mines (*damnatio ad metalla*) was one of the main penalties to which persons from the lower echelons of society and slaves could be sentenced for criminal offences. An analysis of the legal sources shows that it was administered for moderately serious offences on a par with banishment to the gladiatorial schools, with which it shared many common features, one of them being that the convicted person forfeited his freedom and became a slave. It was the second severest sentence after the death penalty

---

<sup>63</sup> Zob. P. KUBIAK, *op. cit.*, s. 230-234.

because of the grim conditions in the mines, where inmates suffered a variety of deprivations and additional torture while they performed extremely hard labour. There were also milder degrees of this penalty which did not result in the convicted man losing his freedom, particularly if he was sentenced only to a fixed term in the mines. The widespread administration of *damnatio ad metalla* was determined not only by economic or social, but also ideological factors related to the principles of Roman penal policy and the way justice was understood at the time.

**Słowa kluczowe:** *poena metalli*; zesłanie na przymusowe prace w kopalni; rzymskie prawo karne; kara w starożytnym Rzymie.

**Keywords:** *poena metalli*; banishment for forced labour in the mines; Roman criminal law; penalisation in ancient Rome.

### Literatura

- BEGGIO T., *Note in tema di condanna ad tempus nelle 'damnationes ad metalla'*, «Annali del seminario giuridico della università di palermo» 60/2017, s. 17-42.
- CHERCHI A., *Riflessioni sulla condizione giuridica delle 'metallariae' nel tardo impero. A proposito di C. 11.7(6).7*, «Annali del seminario giuridico della università di palermo» 59/2016, s. 209-239.
- DAVIES J.G., *Condemnation to the Mines: A Neglected Chapter in the History of the Persecutions*, «Historical Journal» 6/1958, s. 99-107.
- DĘBIŃSKI A., JOŃCA M., LERACZYK I., ŁUKA A., *Pliniusz Młodszy. Korespondencja z cesarzem Trajanem. Komentarz*, Lublin 2017.
- DORE S., *La 'damnatio ad metalla' degli antichi cristiani: miniere o cave di pietra?*, «Archeo Arte» 1/2010, s. 77-84.
- GUSTAFSON M., *Condemnation to the Mines in Later Roman Empire*, «The Harvard Theological Review» 87.4/1994, s. 421-433.
- JOŃCA M., *Przestępstwo znieważenia grobu w rzymskim prawie karnym*, Lublin 2013.
- JOŃCA M., *Rzymskie prawo karne. Instytucje*, Lublin 2021.
- JOŃCA M., *Leksykon rzymskiego prawa karnego. Podstawowe pojęcia*, Warszawa 2021.
- KUBIAK P., *'Damnatio ad bestias' i inne kary wykonywane na arenie w antycznym Rzymie*, Łódź 2014.
- MILLAR F., *Condemnation to Hard Labour in the Roman Empire, from the Julio-Claudians to Constantine*, «Papers of the British School at Rome» 52/1984, s. 124-147.
- MOMMSEN T., *Römisches Strafrecht*, Gottingen 1999.
- RILLINGER R., *'Humiliores-honestiores'. Zu einer sozialen Dichotomie im Strafrecht der römischen Kaiserzeit*, München 1988.
- SALERNO F., *'Ad metalla': aspetti giuridici del lavoro in miniera*, Napoli 2003.